

S. C. DIKO PREDIKATINIŲ KONSTRUKCIJŲ SCHEMŲ TAIKYMAS APLINKYBINIO TIPO KOMPONENTAMS

Vaida NAŠLĖNAITĖ-EBERHARDT

1. Gramatiniai ryšiai sakinyje gali būti apibendrinti įvairiomis struktūrinėmis schemomis. Apibūdinant prasminę ir loginę sakinio sandarą, taip pat galima pasiūlyti apibendrintas schemas. Lietuvių kalbotyroje toks apibendrintas sakinių loginės reikšmės modelis pristatytas V. Ambrazo, aiškinantis reikšmės santykius tarp predikato ir jo galimų aktantų (Ambrazas, DLKG, 1997, 494):

$S \sim M \{F(x \dots)\}$, kur (S) – sakinio prasminis pagrindas – predikatas (arba požymis), (F) – predikatas, siejamas su vienu ar daugiau argumentų¹ (x, y) – ($F(x, y \dots)$), (M) – predikacijos modalinis rėmas, kurį sudaro sakinio teigimo, neigimo, abejojimo ar klausimo reikšmės, nusakomos atskirais žodžiais ar jų morfologinėmis formomis.

V. Labutis į sakinio semantinės sąrangos schemą įtraukia propoziciją ir dar pildo tam tikru komunikaciniu komponentu (Labutis, 2002, 98–99):

$S \sim k \{M(P)\}$, kur (S) – sakinio semantika, (k) – komunikacinis sakinio tipas, (M) – modalumas (kalbėtojo požiūris), (p) – sakinio propozicija.

2. Tiriant lietuvių kalbos aplinkybinio tipo konstrukcijas ir jų semantinius santykius su sakinio predikaciniu centru, itin aktualios yra aplinkybinių komponentų būtinumo, fakultatyvumo ar visiško laisvumo problemos. Tradiciškai ir lietuvių, ir užsienio kalbotyroje daugiausiai teigiama, kad aplinkybiniai komponentai sakiniui fakultatyvūs, taigi lengvai išleidžiami. Tačiau, pasak A. Valeckienės, „lietuvių kalboje yra ir tokių aplinkybių, kurios būtinos veiksmažodžio semantikai papildyti“ ir nurodoma, kad „tokios aplinkybės dažniausiai vartojamos, kai procesas yra su egzistencija, buvimu susijusi būseną, kuri reiškia veiksmažodžiais *būti, gyventi, dalyvauti, laikyti*“; pateikiama pavyzdžių su būtinaisiais aplinkybiniais aktantais, kurių funkcija – vietos (*bulves jie laikė rūsyje*), galinio arba pradinio krypties taško (*pievos prieina prie ežero; ištraukė ranką iš kišenės*), kiekio (*svėriu šešiasdešimt kilogramų*) (Valeckienė, 1998, 55).

¹ Nagrinėjant predikacines konstrukcijas, „argumentų vaidmenį atliekantys konkretūs žodžiai vadinami aktantais“ (DLKŽ, 1997, 493).

Analizuojant pavyzdžius su priežasties funkcijos aplinkybiniais komponentais, taip pat išryškėja predikacinių konstrukcijų, kur priežasties aktantas negali būti fakultatyvus, – išleidus jį sakinio prasmė liktų neaiški (1, 2).

(1) – *Tai ko tu toks? Šokinėti reikia iš džiaugsmo. (V.B.)*

(2) *Ji niekada nesikankino dėl savo svorio. (T.)*

Predikatas *šokinėti* drauge su leksine modalumo nuoroda – *šokinėti reikia* be priežasties komponento *iš džiaugsmo* reikštų judėjimo veiksmą, o su šiuo komponentu virsta jausminės būsenos veiksmą. Galbūt galima diskutuoti dėl 2-ojo pavyzdžio priežasties komponento *dėl savo svorio* būtinumo, vis dėlto ir čia neigiamos jausminės būsenos reikšmės predikatas *nesikankino* reikalauja, kad jo leksinė reikšmė būtų papildyta.

2.1. Įdomu apžvelgti, kokie bendriausi predikatų ir predikacinių konstrukcijų klasifikacijos principai iškeliami naujesnėse funkcinėse gramatikose ir kaip jose siūloma interpretuoti aplinkybinius komponentus.

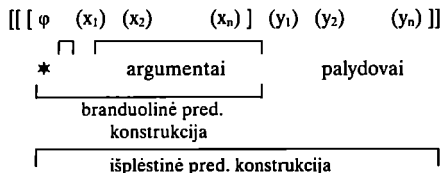
S. C. Dikas, dviejų universalių, įvairių kalbų duomenimis grindžiamų funkcinų gramatikų² autorius, sulaukęs nemaža pasekėjų (A. M. Bolkestein, C. De Groot, J. L. Mackenzie, M. Hannay, J. Van der Auwera, A. Siewierska ir kt.), aptaria predikacijos požymius ir klasifikuoja predikatus, pasitelkdamas įvairių lygmenų kriterijus. Jo darbuose remiamasi ir klasikinės gramatikos kriterijais. Remiantis pirmiausia gramatiniu kriterijumi, predikatus galima suskirstyti į veiksmąžodinius (v), (*Jonas dirba*), daiktavardinius (n), (*Jonas – tikras mokslininkas*), būdvardinius (a), (*Jonas protingas*).

2.1.1. S. C. Dikas imasi išsamiai svarstyti predikacinių konstrukcijų rėmų problemas, mėgina nustatyti universalią apibendrintą predikacinių konstrukcijų schemą. Struktūriniu (pirmiausiai, matyti, loginės struktūros) pagrindu S. C. Dikas pirmojoje „Funkcinėje gramatikoje“ predikacines konstrukcijas skirsto į *branduolines* (angl. *nuclear*)³ ir *išplėstines* (angl. *extended*), diferencijuodamas predikato prisijungiamus aktantus į būtinuosius (juos vadina *argumentais*) ir nebūtinuosius (juos vadina *palydovais* – angl. *satellites*). Predikacines konstrukcijas, turinčias priežasties semantinės reikšmės palydovus, kaip ir visas kitas predikacines konstrukcijas, įtraukiančias aplinkybinius komponentus, priskiria prie *išplėstinių* (Dik, 1978, 25–27). Pateikiamas toks universalus predikacinių konstrukcijų modelis (1 schema).

² Antrojoje S. C. Diko teorinėje gramatikoje kai kurie pirmosios gramatikos skyriai buvo didžiai išplėsti, koncepcinė medžiaga sisteminama toliau ir viskas pakeliama į aukštesnę teorinę pakopą.

³ Skliausteliuose čia ir toliau iš anglų kalbos verčiami S. C. Diko terminai.

1 s c h e m a. S. C. Diko predikatinų konstrukcijų struktūros 1978 m. gramatikoje

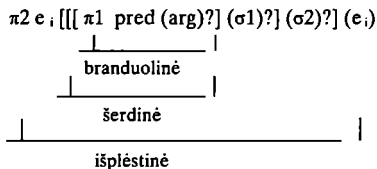
Šioje schemoje:

* = φ – predikatas; $(x_1) (x_2) \dots (x_n)$ – būtinieji predikato argumentai⁴, formuojantys su predikatu branduolinę predikatinę konstrukciją; $(y_1) (y_2) \dots (y_n)$ – predikato palydovai, sudarantys su predikatu ir jo būtinaisiais argumentais išplėstinę predikatinę konstrukciją.

Tai, kad predikato būtinieji argumentai priešinami su kitais palydovais (pirmieji kitų darbuose vadinami *komplementais* arba *aktantais*, o antrieji – *adjunktai*, *aplinkybėmis*, *plėtikliais*), buvo svarstoma ir iki S. C. Diko teorijos (plg. Matthews, 1981, 140).

2.1.2. Vėliau, „Funkcinės gramatikos teorijoje“, S. C. Dikas pateikia jau tris predikatinų konstrukcijų rūšis: *branduolinės* (angl. *nuclear*), *šerdinės* (angl. *core*) ir *išplėstinės* (angl. *extended*). Pakitusi, lyginant su 1978 m. gramatika, predikatinų konstrukcijų modelio, tinkančio visoms indoeuropiečių ir daugeliui kitų kalbų, schema (Dik, 1989, 67–68) (2 schema).

2 s c h e m a. S. C. Diko predikatinų konstrukcijų struktūros 1989 m. gramatikoje

Predikatinės konstrukcijos skirstomos ir apibūdinamos pasitelkus angl. kalbos pavyzdį – *John gave the book to the librarian in the library. (Bibliotekoje Jonas atidavė knygą bibliotekininkui)* (Dik, 1989, 49).

⁴ *Argumento* ir *palydovo* atitikmenys L. Tėsničre'o valentingumų teorijoje – *aktantas* ir *sirkostantas* (Tėsničre, 1959). Vokiečių gramatikose vartojami *Ergänzung* (būtinasis argumentas) ir *freie Angabe* (fakultatyvusis aktantas) terminai (pvz., Engel, 1996, 23–25).

Šioje schemoje simboliai ir santrumpos žymi:

pred – predikatas;

(**arg**)? – predikato prisijungiami būtinieji argumentai, galimas jų skaičius – n.

π1 – I lygio predikato operatoriai (angl. *operators*), apibūdinantys predikato veiksmo (aspekto) gramatinę kategoriją. Pvz.: *atidavė* – baigtinio (perfektinio) veiksmo, kurį rodo morfologinės priemonės *ati-* ir *-ė*, predikatas.

π2 – II lygio predikato operatoriai, apibūdinantys predikato gramatinės laiko, nuosakos, kategorijas (pvz.: *atidavė* – **π2** būtų predikato tiesioginės nuosakos gramatinis būtasis laikas).

σ1 – I lygio predikato palydovai, kuriais, pasak S. C. Diko, gali eiti būdo (atskirai teikiami vadinamieji *veiksmo greičio*, pvz., *smarkiai, lėtai*, palydovai), instrumento⁵ semantinių funkcijų palydovai, savo reikšme taip susiję su predikato reikšme, kad juos galima laikyti būtinaisiais. Pateiktą pavyzdį galima papildyti būdo semantinės funkcijos aktantu *nenoriai*⁶, kurį S. C. Dikas laiko **σ1** palydovu (*nenoriai atidavė*).

σ2 – II lygio palydovai, apibūdinantys leksines priemones, išplečiančias⁷ predikatinę konstrukciją (minėto pavyzdžio vietos funkcijos palydovas *bibliotekoje*).

Taigi S. C. Diko „Funkcinės gramatikos teorijoje“ pabrėžiama predikato palydovų hierarchija: pagal predikatinės konstrukcijos išplėtimo laipsnį skiriami keturių lygmenų – **σ1, σ2, σ3, σ4** – palydovai.

e1 – predikato, žyminčio bet kokį tikrovės įvykį (**e** – angl. *event*): veiksmą, būseną, reiškinį, daiktą, ypatybę, etc. semantinis požymis (angl. *states of affairs*), kuris nurodomas ir išplėtus predikatinę konstrukciją.

Centre yra branduolinė predikatinė konstrukcija – ją sudaro predikatas su būtiniais argumentais:

[**pred (arg)?**] ;

Tad aptariamą pavyzdžio branduolinė predikatinė konstrukcija būtų *Jonas atidavė knygą bibliotekininkui*. Branduolinėje predikatinėje konstrukcijoje predikato nuorodą **pred** pakeitę veiksmažodžiu **duoti**⁸, o argumentus semantizavę ir nurodę jų funkcinius vaidmenis, gauname tokį pavidalą:

⁵ Instrumento semantinę funkciją S. C. Dikas visais atvejais laiko aplinkybine (adverbialine).

⁶ Nauja S. C. Diko teorijoje – skirti dviejų rūšių būdo semantinės funkcijos palydovus – pusiau fakultatyvius ir fakultatyvius, nors tradiciškai jie laikomi tiktais fakultatyviais.

⁷ *Pletikliais* (rus. *распространители*) vadinami aplinkybiniai žodžiai ir rusų kalbos gramatikose (plg. Švedova, 1980).

⁸ Plg. N. Sližienės „Lietuvių kalbos veiksmažodžių junglumo žodymo“ *duoti* (Sližienė, I, 1994).

[duoti, (anim X₁)_{Ag} (X₂)_{Pt} (anim X₃)_B];

Čia Ag – agentinė, Pt – patientinė, B – beneficentinė palydovų (aktantų) X₁ X₂ X₃ funkcijos, anim – gyvas tų funkcijų atlikėjas. Pt čia neturi specialios semantinės charakteristikos, nors kitur įprasta ir ją pateikti, pvz. [–anim].

Toliau branduolinė predikatinė konstrukcija gali būti išplėsta iki šerdinės konstrukcijos:

[$\pi 1$ pred (arg)?] ($\sigma 1$)?;

Jei pritaritina minčiai, kad *nenoriai* – pusiau fakultatyvus palydovas, tai šios konstrukcijos žodinė raiška *Jonas nenoriai atidavė knygą bibliotekininkui* – būtų šerdinė predikatinė konstrukcija. „Funkcinėje gramatikos teorijoje“ teigiama, kad branduolinė ir šerdinė predikatinės konstrukcijos gali sutapti. Nagrinėjamo pavyzdžio šerdinės konstrukcijos funkcinė ir semantinė schema atrodytų taip:

duoti, [(anim X₁)_{Ag} (X₂)_{Pt} (anim X₃)_B] ($\sigma 1$)_{Qual};

(Prideda pirmojo lygio predikato kvaliatyvo semantinės funkcijos palydovas ($\sigma 1$)_{Qual}).

Taigi S. C. Diko teorijoje gana neaiškus požiūris, kad tam tikras būdo palydovas galės būti svarbesnis už visus kitus aplinkybinius palydovus (nors *atsidurti miške, kelionė truko parą, sudėgė iš gėdos* – šių pavyzdžių aplinkybinius semantinius palydovus tiksliau laikyti būtinaisiais).

Toliau šerdinę predikatinę konstrukciją pagal S. C. Diką galima papildyti iki išplėstinės predikatinės konstrukcijos. Ji apima branduolį, šerdį ir visus kitus sakinio elementus, kurie su tuo predikatu gramatiškai susieti:

$\pi 2$ e i [[šerdinis predikatas] ($\sigma 2$)?] (e i).

Realios žodinės išplėstinės predikatinės konstrukcijos *Vakar bibliotekoje Jonas atidavė knygą bibliotekininkui* funkcinė ir semantinė schema atrodytų taip:

duoti, [(anim X₁)_{Ag} (X₂)_{Pt} (anim X₃)_B] ($\sigma 2$)_T ($\sigma 3$)_{Loc};

(($\sigma 2$)_T ($\sigma 3$)_{Loc} – II lygio predikato temporatyvo ir lokatyvo semantinių funkcijų palydovai).

II lygio predikatiniams palydovams S. C. Dikas priskiria erdvę, laiką, būdą⁹, rezultatą, tikslą, priežastį, motyvą (jo pateiktas pavyzdys rodo, jog motyvas suvokiamas, kaip į ateitį nukreipta priežastis), reiškančius konstrukcijos komponentus.

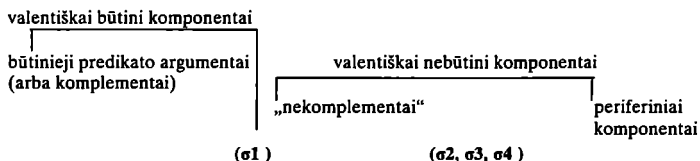
⁹ Kaip jau minėta, būdo palydovai gaintys būti ir $\sigma 1$ lygmens.

Jei mums rūpi priešasties semantinės funkcijos palydovai, tai predikatinė konstrukcija su šios rūšies palydovais yra išplėstinė; ją su išlygomis galima pavaizduoti taip:

$\pi 2 e i$ [[šerdinis predikatas] (σ_2)_{CAUS}] (e i).

2.1.3. Dėl $\sigma 1$ lygio palydovų nustatymo ir jų priskyrimo prie branduolinių konstrukcijų su S. C. Diko savo „Funkcinėje gramatikoje“ diskutuoja A. Siewierska (Siewierska, 1991, 56–62). Remdamasi P. H. Matthews ir H. L. Sommerso valentinių ryšių predikatinėse konstrukcijose teorijomis (Matthews, 1981; Sommers, 1987) ir lenkų kalbos duomenimis, ji pateikia predikatinėse konstrukcijų komponentų schemą, iš kurios akivaizdu, kad būtinaisiais valentiniais aktantais galintys būti ne tik argumentai (arba komplementai), bet ir kai kurie „nekomplementai“¹⁰ (3 schema) (Siewierska, 1991, 61).

3 s c h e m a. Predikatinėse konstrukcijų komponentai

Tad verta dėmesio A. Siewierskos korektiva, kad dalis „nekomplementų“ (taigi ir aplinkybinių komponentų) vienur priklauso valentiškai būtiniesiems, kitur – nebūtiniesiems komponentams.

3. A. Siewierskos diskusinę nuomonę dėl $\sigma 1$ lygmens palydovų patvirtina ir lietuvių kalbos duomenys. Esama konstrukcijų, kuriose išryškėja priešasties semantinės funkcijos palydovo būtinumas. Priešasties palydovo būtinumą pirmiausia galima įžvelgti tose predikatinėse konstrukcijose, kur predikatas su prisijungiamu priešasties komponentu linkęs virsti pastoviuoju junginiu – tikru frazeologizmu ar frazeologine sąauga. Pagrindinės konstrukcijos, kuriose esantį priešasties komponentą galima laikyti būtinuoju, pagal S. C. Diko bendruosius konstrukcijų tipus ir pridodant A. Siewierskos korektivas, būtų tokios:

a) branduolinė predikatinė konstrukcija, kurios predikatas veiksmožodis su priešasties komponentu sudaro frazeologėjantį junginį (3, 4);

(3) [(...) ir visa dege iš laimės.] (B. V.)

(4) [Leonas užvirė nuo pykčio.] (B. V.)

¹⁰ Kalbėdama apie $\sigma 1$ lygio komponentus, A. Siewierska vengia termino „palydovas“, nes, aišku, jog remdamasi lenkų kalbos pavyzdžiais, kai kuriuos S. C. Diko palydovus priskirtų prie argumentų.

Konstrukcijos *degti iš laimės; užvirti nuo pykčio* galima laikyti sudėtiniais semantiškai predikatais arba glaudžiais predikato ir argumento junginiais, jeigu frazeologizavimasis dar nevisiškas;

b) šerdinė predikatinė konstrukcija (t.y. branduolinė, išplėsta $\sigma 1$ lygmens palydovais) (5, 6). Be priežasties komponento pasakymas prarastų prasmę;

(5) [[*Leipau iš juoko*] *kelias dienas.*] (*per.*)

(6) [[*Ji sustingo iš nuostabos*] *ant slenksčio.*] (*B. V.*)

c) išplėstinė predikatinė konstrukcija, turinti visiškai su predikato reikšme susaugusį priežasties komponentą – $\sigma 1$ lygmens palydovą ir periferinį $\sigma 2$ lygmens palydovą (7, 8, 9);

(7) (...), *kaip* [[*degti iš gėdos*] *prieš savo vaiką.*] (*R. G.*)

(8) [*Ten* [*visi krovėjai ir svėrėjai kraustėsi iš proto*] *dėl jos.*] (*B. V.*)

($\sigma 2$)

($\sigma 1$)

(9) *Juk* [*šioje įstaigoje*] [*bent jau ketverius metus*] [*galima nesukti sau galvos*] [*dėl nieko*]

($\sigma 4$)

($\sigma 3$)

($\sigma 1$)

visai] – (...) (*per.*)

($\sigma 2$)

(Šių pavyzdžių žodžių tvarka šiek tiek pakeista, kad išryškėtų skliaustais pažymėtos struktūros).

Čia derėtų pabrėžti, kad lietuviškuose pavyzdžiuose minėtasis būdo (Qual) palydovas dažniausiai nepriklauso $\sigma 1$ lygmeniui, o tik $\sigma 2$ lygmeniui.

4. Aptarus aplinkybinių komponentų valentinio būtinumo ir fakultatyvumo problemas, prieita prie šių išvadų.

4.1. S. C. Diko predikacinių konstrukcijų struktūra yra labai apibendrinta ir tikrai turi universalumo.

4.2. Svarbu, kad S. C. Dikas stengiasi apimti visus semantinio predikato argumentus (aktantus) ir visus palydovus ir kad bando nustatyti jų visų semantinio ryšio su predikatu hierarchiją.

4.3. Pritartina A. Siewierskos pastabai, kad vienur aplinkybinis komponentas $\sigma 1$ gali eiti būtinuoju semantinio predikato komponentu (argumentu) ir įeiti į branduolinę (valentiškai būtinąją) konstrukciją, kitur tas aplinkybinis komponentas $\sigma 2$ yra nekomplementinis ir įeina į šerdinę konstrukciją. Pridurtina, kad aplinkybinis komponentas gali būti ir trečios eilės (periferinis $\sigma 3$, $\sigma 4$). Tuomet aplinkybinis komponentas įeitų tik į išplėstinę predikatinę konstrukciją.

DIE ANWENDUNG VON S. C. DIKS PRÄDIKATIVEN KONSTRUKTIONEN AUF KOMPONENTEN DES ADVERBIALEN TYP

Zusammenfassung

Ziel dieses Beitrags ist es, die mit der valenten „Notwendigkeit“ und „Weglassbarkeit“ von Komponenten des adverbialen Typs (insbesondere der kausalen Funktion) in prädikativen Strukturen verbundenen Probleme zu erörtern. Bei dem Versuch, S. C. Diks universale Schemata prädikativer Strukturen auf litauische Sprachbeispiele anzuwenden, stellt sich eine Hierarchie der Satelliten des Prädikats σ_1 – σ_4 heraus. Auf Grund der litauischen Sprachbeispiele, kann festgestellt werden, dass an einer Stelle die adverbiale Komponente σ_1 die notwendige Komponente (Argument) des semantischen Prädikats und den Bestandteil der „Nuklearkonstruktion“ (d. h. der in Bezug auf die Valenz notwendigen Konstruktion) darstellt und an anderer Stelle die adverbiale Komponente σ_2 nichtkomplementär und der Bestandteil einer „Kernkonstruktion“ ist. Erwähnenswert ist, daß eine adverbiale Komponente auch direkt- oder viertrangig sein kann (periphere σ_3 und σ_4). In einem solchen Fall ist die adverbiale Komponente lediglich der Bestandteil einer erweiterten prädikativen Konstruktion.

ŠALTINIAI

- B. V. – Vilimaitė B. Rojaus obuoliukai. Vilnius, 1999: Alma Litera.
per. – periodika („Lietuvos rytas“).
R. G. – Granauskas R. Su peteliške ant lūpų. Vilnius, 2000: Presvika.
T. – tekstyno, sudaryto Kauno VDU Eksperimentinės lingvistikos laboratorijoje (vad. dr. R. Marcinkevičienė), medžiaga.
V. B. – Bubnys V. Nesėtų rugių žydėjimas, 1976. Vilnius: Vaga.

LITERATŪRA

- Ambrasas, DLKG*, 1997, Dabartinės lietuvių kalbos gramatika / red. V. Ambrasas. Vilnius: Mokslo ir enckl. leidykla.
Dik S. C., 1978, Functional Grammar. Amsterdam, Dordrecht: Foris.
Dik S. C., 1989, The Theory of Functional Grammar. Part I: The Structure of the Clause. – Amsterdam, Dordrecht: Foris.
Engel U., 1996, Deutsche Grammatik. – 3. korrigierte Aufl. Heidelberg: Groos.
Labutis V., 2002, Lietuvių kalbos sintaksė. Vilnius: VU leidykla.
Mathews P. H., 1981, Syntax. Cambridge: Cambridge University Press.
Siewierska A., 1991, Functional Grammar. London and New York: Routledge.
Slizienė N., 1994, 1998, Lietuvių kalbos veiksmažodžių junglumo žodynas, 2 t. (I: A–M, II: N–R). Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
Sommers H. L., 1987, Valence and Case in Computational Linguistics. Edinburgh: Edinburgh University Press.
Švedova, 1980 – Шведова Н. Простое предложение. – Русская грамматика, т. 2. Синтаксис. Москва: Наука.
Tésnière L., 1959, Elements de Syntaxe Structurale. Paris.
Valeckienė A., 1998, Funkcinė lietuvių kalbos gramatika. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

Vilniaus universitetas
Lietuvių kalbos katedra

Įteikta
2002-08-08